

ЦИВІЛІСТИКА

ДОНЦОВ Д. Ю.,

здобувач кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.67

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКЛАДАННЯ ПОДРУЖЖЯМ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ

Стаття присвячена дослідженню спадкового договору та доцільності його використання у правовідносинах, пов'язаних із розпорядженням майна подружжя. Оскільки юридична природа спадкового договору залишається дискусійною, досліджено позиції науковців з цього приводу. Визначено деякі особливості спадкового договору та практики його застосування. Обґрунтовано доцільність його використання як ефективного засобу передавання права власності на майно після смерті власників, зокрема щодо майна подружжя.

Ключові слова: *спадковий договір, подружжя, спадкування, спадщина, спадкоємці, відчужувач, набувач, розпорядження.*

Стаття посвящена исследованию наследственного договора и целесообразности его использования в правоотношениях, связанных с распоряжением имущества супругов. Поскольку юридическая природа наследственного договора остаётся дискуссионной, исследованы позиции учёных по этому поводу. Определены некоторые особенности наследственного договора и практики его применения. Обоснована целесообразность его использования как эффективного средства передачи права собственности на имущество после смерти собственников, в частности относительно имущества супругов.

Ключевые слова: *наследственный договор, супруги, наследование, наследство, наследники, отчуждатель, приобретатель, распоряжение.*

The article is devoted researching of the inherited contract and expediency of its use in the legal relationships of the married couples related to the order of property.

Author investigates positions of scientists about legal nature of the inherited contract. Some features of the inherited contract and practice of its application are certain. Expediency of its use is reasonable as effective means of property transfer right on property post mortem proprietors, in particular in relation to property of the married couples.

Key words: *inherited contract, married couples, inheritance, inheritance, heirs, alienor, purchaser, order.*

Вступ. Оновлюючи цивільне та сімейне законодавство, український законодавець намагався вивести законодавче регулювання суспільних відносин на відповідний фактичному розвитку рівень, а також задовольнити потреби цивільного обігу й зміцнити його стабільність. Сім'я, з якою людина проводить більшу частину свого свідомого життя, є тим осередком суспільства, де закладається моральна та матеріальна основа благополуччя майбутніх поколінь. Якщо за радянських часів у цивільному праві акцент робився на максимальному регулюванні майнових відносин, то в умовах оновленої цивільно-правової доктрини наголошується насамперед на немайнових відносинах, забезпеченні й захисті немайнових прав людини. Водночас ринкові реалії надають можливість не тільки отримати дохід, набути власність, але ставлять перед людиною питання передавання всього набутого, заробленого майна або своїм нащадкам, або іншим особам, з якими об'єднувались зусилля для набуття чогось вагомого та важливого. Законодавець, забезпе-

чуючи стабільність відносин власності, закріплює і черги спадкоємців, і можливість визначення конкретної особи, котра набуде майно та майнові права після смерті спадкодавця. Законодавство в цій частині пройшло довгий шлях, з кожним витком свого розвитку закріплюючи більш досконалі правові форми такого забезпечення. Відсутність приватної власності, обмежене коло об'єктів, які могли знаходитись у власності громадянина, не стимулювало радянського законодавця до адаптації законодавства, а запропонованих на той момент черг спадкування й договорів, спрямованих на передавання майна у власність, було достатньо для задоволення потреб громадян. Розпад СРСР і перехід до ринкової економіки, бурхливий розвиток нових для пострадянського простору відносин змусив законодавця не просто адаптувати законодавство, а й суттєво оновлювати його, закріплюючи фактично виниклі, відновлюючи втрачені та створюючи нові правові конструкції. В останньому випадку вдається не завжди в повному обсязі спрогнозувати дієвість нового інституту, і лише його практичне застосування може визначити його ефективність.

У більшості випадків набуття матеріальних благ здійснюється особами, які перебувають у шлюбі або у фактичних шлюбних відносинах. Законодавець зарахував того з подружжя, хто пережив іншого, до першої черги спадкоємців за законом. У пошуках нових форм передавання майна у власність український законодавець закріпив конструкцію спадкового договору (ст. 1302 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)), та окремо визначив, що відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа.

Інститут спадкового договору раніше вітчизняному цивільному законодавству не був відомий. При опрацюванні проекту ЦК України вперше було порушено питання про доцільність уключення до нього інституту спадкового договору. Обґрунтовуючи необхідність цього договору, розробники проекту ЦК України зазначали, що сфера його застосування на практиці не буде широкою, вона стосуватиметься переважно подружжя та інших осіб, які спільно проживають і не мають дітей [8].

Незважаючи на те що з моменту прийняття ЦК України минуло більше ніж 10 років і навіть сформована певна практика застосування його окремих положень, широкого застосування цей договір не набув. Аналіз наявної практики застосування спадкового договору свідчить, що сторонами цього договору все частіше є інші особи, окрім зареєстрованого та фактичного подружжя: батьки і діти, особи, не пов'язані між собою кровною спорідненістю, тощо. У зв'язку з наведеним виникає питання: чому склалась така ситуація й чому саме подружжя окремо виділив законодавець як окремого суб'єкта цього договору. Відповідно, дослідження деяких питань, пов'язаних із укладенням, виконанням спадкового договору, його розірванням, правовими наслідками неналежного виконання спадкового договору, має важливе значення для вдосконалення цивільного законодавства України та відповідає потребам юридичної практики.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення ступеня вивченості інституту спадкового договору в літературі, обґрунтування практичної доцільності законодавчого закріплення інституту спадкового договору, а також дослідження характерних ознак спадкового договору, пов'язаних з участю в ньому подружжя.

Результати дослідження. Проблемними аспектами спадкового договору займалися такі вчені, як Н.П. Шама [11], Ю.О. Заїка [4], В.К. Антошкіна [1], С.В. Мазуренко [6], В.В. Васильченко [3], Т.П. Коваленко [5] та ін.

Як слушно зазначав Р.А. Майданик, інститут спадкового договору відомий провідним законодавствам минулого й сучасності. Виникнення цього правочину значною мірою пов'язане з правовими ідеями Стародавнього Риму щодо отримання майнового надання зі спадкової маси з боку певних осіб на випадок смерті [7, с. 90–91].

В.В. Васильченко вказував, що законодавство Стародавнього Риму про спадкування передбачало, що «до складу спадщини могли входити, крім предмета спадкування і відказів зі спадщини (у вигляді легатів і фідейкомісів), і інші отримання зі спадкової маси з боку певних осіб, що ґрунтувалися на правочинах *mortis causa donationes* і *mortis causa capiones*» [2, с. 24]. У літературі підкреслювалось, що римське право під договором дарування на випадок смерті (*mortis causa donatio*) розуміло такі розпорядження на випадок смерті, які не полягали ні в призначенні спадкоємця, ні в залишенні відказів. За цим договором дарувальник передавав безоплатно річ обдарованому перед загрозою смерті, або коли небезпека нависає безпосередньо над ним (війна, морська подорож тощо), або коли він просто думає, що не переживе обдарованого [7].

Дослідник спадкового договору С.В. Мазуренко звертала увагу на те, що у власному розумінні спадкового договору римське право не знало. У ті часи ідея спадкового договору почала лише формуватися. Автор указувала, що в літературі небезпідставно ставиться під сумнів «сама

можливість ідеї спадкового договору в римському приватному праві, оскільки римська юриспруденція формувала принцип свободи заповіту не одну сотню років» [6, с. 7].

У цьому контексті логічна теза про те, що «... навряд чи при властивому їй консерватизмі вона була готова сформулювати положення про спадковий договір, що означало руйнування принципового правила, виробленого протягом століть; ... потрібні додаткові докази і поглиблений аналіз інших римських першоджерел, крім тих, що перебувають зараз у науковому обігові».

Імовірно за все категорія спадкового договору з'явилася в пізніші часи як продукт достатньо розвинених правових умов середньовічного звичаєвого права феодальної Європи (насамперед Німеччини – «Священної римської імперії») [7, с. 91–92].

Як зазначав С.О. Харитонов, так звані «договори про спадкування» відомі цивільному праву низці європейських країн (Австрії, Німеччині, Франції, Швейцарії тощо). Проте варто зазначити, що спадковий договір, передбачений ст. 1302 ЦК України, за своєю суттю не є «договором про спадкування», оскільки спрямований на встановлення насамперед не спадкових, а зобов'язальних відносин. Отже, можна зробити висновок, що спадковий договір у сенсі його визначення у ст. 1302 ЦК України повністю є продуктом вітчизняної правової думки, чим, власне, і зумовлені його характерні ознаки та властивості [10, с. 708–709].

Ставлення до спадкового договору серед учених було й залишається неоднозначним. Це зумовлено як конструкцією такого договору, так і розташуванням норм, що регулюють спадковий договір, у книзі шостій ЦК України. Відповідно, природа цього договору залишається дискусійною.

Деякі коментатори ЦК України вважають спадковий договір інститутом договірною, а не спадкового права. До спадкового договору не застосовуються норми спадкового права через відсутність юридичного складу спадкового правонаступництва, за таким договором відбувається розпорядження належним відчужувачеві майном ще за життя, але з набуттям набувачем права власності на майно після смерті відчужувача. Отже, вищезазначений договір має подвійну правову природу: він водночас є і розпорядженням на випадок смерті, і правочином [12].

С.О. Рябоконт вважає, що зазначений інститут має тісніший зв'язок із підгалуззю зобов'язального, а не спадкового права, оскільки є різновидом договорів про передачу майна у власність набувача. Схожість конструкції спадкового договору зі спадкуванням виявляється в спільній рисі центральної юридичної підстави виникнення права на спадкування у спадкоємців і права власності в набувача. Такою рисою є смерть фізичної особи – попереднього носія права [9, с. 1172]. Крім того, автор вважає, що для виникнення права на спадкування необхідно ще кілька фактів, які не притаманні спадковому договору, – перебування у шлюбних зв'язках, спорідненість, проживання однією сім'єю зі спадкодавцем, або перебування на його утриманні, або складання заповіту на користь особи. Право на спадкування, яке з'являється від часу відкриття спадщини, ще не означає визнання осіб, на користь яких спадщину відкрито, правонаступниками (спадкоємцями), оскільки для набуття права на спадщину необхідно її прийняти в установленний законом термін і в певні способи (ст. ст. 1268–1270 ЦК України). Навпаки, набувач за спадковим договором одержує майно відчужувача у власність безпосередньо після його смерті без учинення якихось додаткових дій. Якщо до спадкоємців переходять усі права й обов'язки, які належали спадкодавцеві й не були невіддільно пов'язані з його особою (ст. ст. 1218, 1219 ЦК України), то до набувача – лише право власності. Іншими словами, спадкування опосередковує відносини універсального правонаступництва, а спадковий договір – сингулярного. Спадкування є безоплатним, а спадковий договір є правочином, що покладає на його сторони взаємні зобов'язання. У підсумку спадковий договір законодавчо не визнається підставою для виникнення у правонаступника права на спадкування (ч. ч. 1, 2 ст. 1223 ЦК України), а на правовідносини, які виникають у зв'язку з його укладенням і виконанням, норми, що регулюють умови й порядок спадкування (ст. ст. 1216–1301 ЦК України), не поширюються [9, с. 1173].

Верховний Суд України в Постанові Пленуму «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 роз'яснив судам, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування.

За конструкцією, закріпленою законодавцем в ст. 1302 ЦК України, за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) й у разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Згідно зі ст. 1303 ЦК України, відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа, набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа.

У літературі також широко обговорювалась питання щодо визначення кола осіб, які можуть бути відчужувачем у спадковому договорі, та чому законодавець окремо вказує, що від-

чужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа. На думку Є.О. Рябоконт це пов'язано з тим, що інститут спадкового договору розрахований, у тому числі, на врегулювання правовідносин між подружжям, а також, продовжуючи тенденцію щодо закріплення за подружжям спеціальних можливостей посмертного передавання майна іншим особам (ст. 1243 ЦК України), ЦК України надав обом із подружжя право водночас бути відчужувачами за спадковим договором. Але все ж таки не зрозуміло, що означає «інша особа». Враховуючи те, що право власності переходить до набувача з моменту смерті відчужувача, зрозуміло, що юридична особа не може бути відчужувачем. Тому, зазначаючи «інша особа», законодавець має на увазі, що, окрім подружжя, одного із подружжя, відчужувачем може бути інша фізична особа або особи. Щодо набувача законодавець без зайвої конкретики лише зазначає, що це може бути фізична або юридична особа. Є.О. Рябоконт вказує, що немає ні теоретичних, ні практичних заперечень для висновку, що набувачем можуть бути дві або більше особи (причому водночас – і фізичних, і юридичних). Набувачем може бути й подружжя. Якщо набувачем за договором є одне із подружжя й ця особа виконує договір за рахунок коштів (майна), що є об'єктом спільної сумісної власності подружжя, для укладення спадкового договору необхідно отримати згоду другого з подружжя в належній формі (ч. 3 ст. 65 Сімейного кодексу України (далі – СК України)), оскільки витрачання таких коштів (майна) в інтересах відчужувача за спадковим договором слід уважати формою розпорядження спільною сумісною власністю [9, с. 1182].

Дослідник спадкового договору Є.О. Рябоконт вказує, що слід звернути увагу і на правовий статус набувача, який перебуває в зареєстрованому шлюбі. Варто підкреслити, що, оскільки спадковий договір не породжує права на спадкування в набувача й, відповідно, не є підставою для одержання його в особисту роздільну власність, відповідно до положень СК (ст. ст. 57–59), у разі перебування набувача в шлюбі на час смерті відчужувача майно вважатимуть об'єктом спільної сумісної власності. Водночас набувач може під час укладення договору зазначити, що він виконує договір за власний кошт. У такому разі майно після смерті відчужувача перейде в особисту власність набувача (п. 3 ч. 1 ст. 57 СК України) [9, с. 1183]. Відповідно до ст. 1306 ЦК України, предметом спадкового договору може бути майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, яке є особистою власністю будь-кого з подружжя. Є.О. Рябоконт вважає, що зміст норми ч. 1 ст. 1306 ЦК України дає змогу виділити два різновиди спадкових договорів за участі подружжя залежно від предметів таких договорів. По-перше, спадковий договір, предметом якого є майно, що перебуває у спільній сумісній власності подружжя. Другим різновидом спадкового договору, що за ст. 1306 ЦК України укладається за участі подружжя, є договір, предметом якого є майно, закріплене на праві особистої власності одного з подружжя [9, с. 1173].

Законодавець передбачив можливість поступового переходу майна, зокрема спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя майно переходить до набувача за договором (ч. 2 ст. 1306 ЦК України). Щодо практичної реалізації цього положення, то Р.А. Майданик вказував, що за змістом цієї норми частка померлого подружжя у спільному сумісному майні має переходити до того з подружжя, який пережив. Право власності на зазначену частку має підтверджуватися свідоцтвом про право власності, виданим нотаріусом. Якщо подружжя перебувало в зареєстрованому шлюбі, але до смерті відчужувача спільно не проживало, це не є перешкодою для успадкування майна (ч. 2 ст. 3 СК України) [7].

Висновки. Конструкція спадкового договору й участь у ньому подружжя зумовлені намаганням законодавця створити нову підставу для переходу права власності, але не в момент укладання договору, а після смерті відчужувача. Саме через наявність у юридичному складі смерті відчужувача цей договір отримав назву спадкового, хоча фактично цей договір, на нашу думку, не є підставою для виникнення спадкових відносин. Головне в ньому, що може приваблювати подружжя в його укладанні, це те, що майно, у тому числі спільно набуто, не переходить до набувача до їх смерті, а смерть першого з подружжя не призводить до переходу частки до набувача. Крім того, перелік обов'язків, що може мати набувач за спадковим договором, не обмежується утриманням (наданням утримання), а може стосуватись невизначеного кола обов'язків, що визначаються сторонами договору за домовленістю. Так створена конструкція – це конструкція, якої довго потребувала практика й без існування якої виникало чимало спорів навколо укладених договорів довичного утримання та дарування. Під час укладання таких договорів його сторони або їх спадкоємці зазвичай посилаються на наявність іншого кола прав, що існували між сторонами, ніж закріплені укладеними договорами. Крім того, до переваг спадкового договору варто

зарахувати стимулювання до виконання договору, що є наслідком того, що перехід права власності здійснюється тільки після смерті відчужувача й без його оформлення в момент укладання спадкового договору. У свою чергу, відносна непоширеність цього договору пов'язана, на нашу думку, з тим, що подружжя та інші потенційні сторони цього договору або не знають про його існування, або не розуміють переваги цього договору та за звичаєм ідуть уже відомим шляхом, укладаючи договори довічного утримання, або, що значно гірше за дарування, розпочинають боротьбу за розірвання договору або його оскарження спадкоємцями. З урахуванням такої тенденції слід популізувати укладання спадкових договорів і подружжям зокрема, використовуючи весь потенціал цього договору для отримання відчужувачами всього спектру робіт, послуг, які потребує відчужувач.

Список використаних джерел:

1. Антошкіна В.К. Проблеми правового регулювання спадкового договору в цивільному праві України / В.К. Антошкіна // Вісник Донецького національного університету. Серія В «Економіка і право». – 2011. – № 02. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : blemi-pravovogo-regulyuvannya-spadkovogo-dogovoru-v-civilnomu-pravi.html.
2. Васильченко В.В. Рецепція римського спадкового права в сучасному спадковому праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Васильченко ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
3. Васильченко В.В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права / В.В. Васильченко // Право України. – 2003. – № 7. – С. 138.
4. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : [монографія] / Ю.О. Заїка. – 2-ге вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
5. Цивільне право України : [підручник] : у 2 кн. / [Т.П. Коваленко, О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 2. – 2004. – 640 с.
6. Мазуренко С.В. Спадковий договір у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. / С.В. Мазуренко ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 20 с.
7. Майданик Р.А. Спадковий договір у цивільному праві України / Р.А. Майданик // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2007. – № 2 (22), – с. 90–105
8. Передмова до проекту Цивільного кодексу України // Українське право. – 1996. – № 2(4). – С. 22.
9. Договірне право України. Особлива частина : [навчальний посібник] / [О.Є. Рябоконт, Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.] ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.
10. Зобов'язальне право України : [підручник] / [Є.О. Харитонов, І.А. Безклубий, С.М. Бервенко, В.А. Васильєва та ін.] ; за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. – К. : Істина, 2011. – 848 с.
11. Шама Н.П. Спадковий договір в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. / Н.П. Шама ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 16 с.
12. Яцуляк А. Спадковий договір є одночасно і розпорядженням на випадок смерті, і правочином / А. Яцуляк // Закон і бізнес. – 2013. – № 11 (1101). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/15026-spadkoviy_dogovir_e_odnochasno_i_rozporoz_yadzhennyam_na_vipado.html.

